

**ASPECTEN VAN DE INDUSTRIËLE ONTPLOOIING IN HET
BRUSSELSE : EEN OVERZICHT VAN DE KATOENVER-
WERKENDE NIJVERHEID IN DE ANDERLECHTSE
DEELGEMEENTE KUREGEM (1787-1830)**

door

Philippe BEKE

Licentiaat geschiedenis V.U.B.

In een periode van een gewijzigd economisch denken, een vernieuwde staatsorde en een reeks belangrijke uitvindingen en ontdekkingen werd Europa tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw geconfronteerd met het elan van een veranderende maatschappij. In deze periode van betrekkelijke vrede ontstond aldus een gunstig ondernemersklimaat dat resulteerde in de opkomst van machtige industriële centra, die op hun beurt aantrekkingspolen werden voor het arbeidsoverschot uit de agrarische sector. In eerste instantie werden een aantal ambitieuze ondernemers er beter van, maar in de loop van de negentiende eeuw kwam de stijging van de goederenproductie en de diensten geleidelijk ten goede zowel van de staat als van de gemeenschap (1).

Ingezet in Engeland was de zogenaamde industriële revolutie reeds vrij vlug ingeplant in België. Daarbij lag de klemtoon vooral op de zuidelijke provincies met de ontginning van steenkool (de Bo-

(1) Ondanks het feit dat men bezwaarlijk een begindatum voorop kan stellen, wordt de periode van de eerste industriële revolutie veelal gesitueerd tussen 1770 en 1847. J. CRAEYBECKX, "Les débuts de la révolution industrielle en Belgique et les statistiques de la fin de l'empire", *Mélanges offerts à G. Jacquemyns*, Brussel, 1968, pp. 115-144; P. LEBRUN, e.a., *Histoire quantitative et développement de la Belgique*, deel II, vol. 1 *Essai sur la révolution industrielle en Belgique : 1770-1847*, Brussel, 1979, pp. 72-74; J. MOKYR, *Industrialisation in the Low Countries : 1795-1850*, London, 1976 (vergelijking van Nederland en België op loonbasis); H. VAN DER WEE, "De industriële revolutie in België", *Historische aspecten van de economische groei*, Antwerpen-Utrecht, 1972, pp. 168-208.

rinage, het Centrum en de streek van Liège), de metallurgie (de streek van Liège en Charleroi) en de wolverwerking in en rond Verviers. In een eerste fase lag het zwaartepunt van het industrialiseringsproces in de noordelijke provincies nagenoeg volledig op de ontwikkeling van de katoenverwerkende nijverheid in een stedelijk milieu. Het belang van Gent, Antwerpen en in mindere mate ook van Brugge werd reeds in verschillende studies aangetoond (2). Over de impact van de industrialisering in het hoofdstedelijk gebied is er vooralsnog geen uitsluit te geven. Dat de industriële activiteiten in het Brusselse tot op heden nog niet meer belangstelling toebedeeld kregen (3), mag in hoge mate toegeschreven worden aan de gebrekkige overlevering van het bronnenmateriaal, vooral in het stadium vóór 1830, alsook aan de opzichtigheid waarmee Brussel zich vanaf de negentiende eeuw als financieel centrum aandiende (4). In een poging om dit kader te doorbreken werd getracht om met een overzicht van de katoenverwerkende nijverheid in de Anderlechtse deelgemeente Kuregem (5), een belangrijke industriële component uit het einde van de achttiende, begin negentiende eeuw aan te brengen. Gezien de partiële overlevering van bronnenreeksen, ligt het hoofddaccent in deze sociaal-economische bijdrage eerder op de kwalitatieve benadering dan op de kwantitatieve. Met betrekking tot de specifieke geografische omschrijving werd voor de Franse periode vooral gebruik gemaakt van gegevens uit de fondsen "Préfecture de la Dyle" (ARA), het No-

(2) A. THijs, *Van "werkwinkel" tot "fabriek". De textielnijverheid te Antwerpen van het einde der vijftiende tot het begin der negentiende eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling. R.U.G., 1978; J. DHONDT : cfr. P. LEBRUN, *op. cit.*, pp. 75-155 (Gent); J. VERMAUT, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen vóór 1800*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, R.U.G., 1974.

(3) Over deze materie werd tot op heden studiewerk verricht door o.a. R. DE PEUTER, P. VAN DEN ECKHOUT, R. ROBBRECHT en Ph. BEKE — zie verder. Een exhaustieve studie over de industrialisering tot 1815 is in voorbereiding bij R. DE PEUTER.

(4) P. LEBRUN, *op. cit.*, pp. 477-576.

(5) Tot op het einde van de negentiende eeuw werd deze geografische omschrijving met een oppervlakte van ca. 350 ha in heel wat bronnen aangeduid als 'Cureghem, Kuregem', zonder de vermelding Anderlecht. Vandaar dat het nuttig geacht werd de term deelgemeente te behouden. Kuregem grenst aan Brussel, Sint-Gillis, Molenbeek en aan de Anderlechtse wijken Aa, Scheut, Biestebroek en het Centrum. Vermelden we nog dat Kuregem op het einde van de achttiende eeuw nagenoeg onbewoond was.

riaat van Brabant (6) en de betreffende fondsen in de 'Archives Nationales de France'. Voor de Hollandse periode, met weliswaar een beperkter aanbod aan bronnenmateriaal, werd hoofdzakelijk geput uit de fondsen Kamer van Koophandel van Brussel (ARA) en het Notariaat van Brabant.

1. DE EERSTE GENERATIE KATOENFABRIKANTEN IN DE ANDERLECHTSE DEELGEMEENTE KUREGEM TIJDENS DE PERIODE 1787-1815

In tegenstelling tot Antwerpen en Gent werd de doorbraak van de katoenverwerkende nijverheid in het Brusselse niet aangebracht door een aantal ambitieuze kooplui die banden hadden met Hollandse handelaars, dan wel door de persoonlijke interesse van de Oostenrijkse landvoogd Karel van Lotharingen. Niet alleen stimuleerde deze gezagsdrager de industriële ontwikkeling maar was hij ook rechtstreeks verantwoordelijk voor initiatieven terzake. Het pronkstuk van zijn inzet was de Manufactuur van Tervuren (1759-1780). Met ateliers voor zijdeverwerking, faience en voor de indiennes (bedrukken van katoenen stoffen) was deze Manufactuur goed voor een constante van 400 arbeidsplaatsen (7). Door het in bedrijf nemen van een katoendrukkerij had Karel van Lotharingen het oktrooi van Jan Beerenbroeck (Antwerpen - 1753) formeel geschonden. De negentiende-eeuwse archivaris Gachard verantwoordde dit later als volgt : '... car l'atelier d'impression (.) était un objet d'agrément et non de

(6) Over de heuristische waarde van de notariële protocollen, zie Ph. BEKE ; "Het belang van het notariaatsarchief voor de studie van het industrieel erfgoed : een inleidende beschouwing met de protocollen van enkele Brusselse notarissen uit het begin van de negentiende eeuw als voorbeeld", *Handelingen van het XLVste Kongres van de F.K.O.G.S. : Hasselt 19-22 augustus 1982*. Andere vindplaatsen van bruikbare gegevens benevens het ALGEMEEN RIJKSARCHIEF (ARA) en de ARCHIVES NATIONALES DE FRANCE (ANF) waren : het archief van de gemeente ANDERLECHT (GAA), het Erasmushuis te Anderlecht en het stadsarchief van BRUSSEL (SAB).

(7) G. CUMONT, "Manufactures établies à Tervueren par Charles de Lorraine et industries créés ou soutenus en Belgique par le Gouvernement autrichien", *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, deel XII, Brussel, 1898, p. 15.

spéculation...’ (8). Uiteindelijk woog de Manufactuur niet zo zwaar door, aangezien ze met de dood van Karel van Lotharingen (1780), naar wens van haar bezieler werd opgedoekt.

Voor François Lepper, directeur in Tervuren, leek toen het ogenblik gekomen om volledig zelfstandig een eigen bedrijf uit te bouwen. Dank zij een oktrooi voor het bedrukken van katoenen stoffen dat hij in 1778 (9), einddatum van Beerenbroeck’s octrooi, van Karel van Lotharingen kreeg, cumuleerde Lepper samen met Petrus Schavye, een graveerder uit Tervuren (10), reeds twee jaar een opdracht in de Manufactuur met een eigen bedrijfsactiviteit. Lepper hield het echter vrij vlug voor bekeken en besloot om in 1780 nog naar Wenen terug te keren. Het bedrijf werd verkocht aan de gebroeders Romberg, handelaars van Duitse afkomst en tevens eigenaars van andere katoendrukkerijen in Europa. Schavye werd meteen tot directeur benoemd (11) en onder zijn leiding kon het personeelsbestand als gevolg van een succesvolle produktie in de periode 1780-1784 uitgebreid worden van 50 arbeiders naar 200 arbeiders (12). Toen Frederic Romberg in 1786 overging tot de aankoop van het Brusselse Karthuizerklooster in het westelijke deel van de laagstad (13), oordeelde Schavye, naast een waardig vakman ook een doortastend zakenman, dat hij benevens een eigen handel ook best een eigen produktie kon organiseren. Als handelshuis werd een Brussels pand uit-

(8) M. GACHARD, *Rapport du juri sur les produits de l'industrie belge, exposé à Bruxelles dans les mois de septembre et octobre 1835*, Brussel, 1836, p. 126; S. CHAPMAN & S. CHASSAGNE, *European Textile Printers in the Eighteenth century*, London, 1981, p. 7. Het bedrukken van katoenen stoffen werd als kunst sterk gewaardeerd door Jozef II. P. LEBRUN, *op.cit.*, p. 84. Het uitblijven van een uitspraak van de rechtbank inzake de schending van het oktrooi van Beerenbroeck door Gentse katoendrukkers staat mogelijk in verband met de activiteiten van Karel van Lotharingen.

(9) ARA, *Conseil de finances*, nr. 4643.

(10) G. CUMONT, *op.cit.*, p. 10. Schavye zou door Karel van Lotharingen uitgekozen zijn om een studiereis te maken door Frankrijk en Zwitserland. Meer dan waarschijnlijk heeft hij belangrijke centra als Neuchâtel en Mulhouse aangedaan.

(11) SAB, *Manufactures*, nr. 715 : “Toiles de coton”.

(12) P. SCHOLLIERS-VAN DEN EECKHOUT, “Een vertegenwoordiger van het opkomend industrieel-kapitalisme : Frederic Basse, van katoendrukker tot beheerder van N.V.’s”, *B.T.N.G.*, 1976, pp. 473-489, p. 475.

(13) ARA, *Schepengriffies van het arrondissement Brussel*, nr. 1588.

gekozen, terwijl de werkplaatsen opgetrokken werden in het nabij gelegen Kuregem.

De aantrekkingskracht van Kuregem lag vooral in haar geografische en hydrografische ligging. Gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de binnenstad stroomde er immers een meanderende en vertakte Zenne oostwaarts doorheen een landschap van weiden en beemden. Voor de fabrikanten gold de aanwezigheid van stromend water en loge gronden als een basiselement voor de verwerking van hun grondstoffen. Respectievelijk in functie van het spoelen en het bleken (bleekweide) kon de veredeling van katoenen stoffen er optimaal doorgevoerd worden (14). Bovendien was Kuregem niet onderhevig aan het Brussels oktrooi (tol op invoer en uitvoer van goederen), lag het tracé van de verbindingsweg Brussel-Mons op haar grondgebied en lagen de prijzen van de gronden er beneden het gemiddelde van het arrondissement Brussel (15).

Toen P. Schavye in 1787 (16) besloot om in Kuregem een katoendrukkerij op te trekken, moet hij zich wel degelijk bewust geweest zijn van de voordelen die de vestiging van een produktie-eenheid op dat ogenblik en op die plaats te bieden had. Daarenboven lagen de nieuwe werkplaatsen juist naast een schorsmolen, dienstig voor het malen van schorsen en zaden tot bruikbare kleurstoffen. Schavye breidde aldus met renteleningen en met eigen kapitaal (17),

(14) G. VAN DEN BERGHE, *Anderlecht door de eeuwen heen*, Brussel, 1938, p. 17. Van oudsher legden de Brusselse thuiswevers hun linnen hier te bleken. Vandaar dat de arm van de Zenne die op de Grote Spui uitgeeft ook de Zenne van de Blijkerij werd genoemd. Zie ook J. WILKENS, *Den volmaekten katoendrukker, of kortbondige beschrijving van alle de verholentheden en geheyme werkingen*, Gent, 1801.

(15) Later werd met de aanleg van het kanaal Brussel-Charleroi (1827-1832) en de bouw van het Zuidstation (1840) een volgende aanloop voor industriële uitbouw gecreëerd. Het Anderlechts profiel uit de negentiende eeuw manifesteert zich vandaag nog op economisch, sociaal en politiek gebied.

(16) ANF, F12/1562. *Toiles de coton*, ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 16029 (akte 11). Aankoop van de grond in 1786.

(17) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 18991 (akte 58), nr. 18989 (akte 161). Renteleningen. Naast de diverse 'natuurlijke' voordelen die voortvloeiden uit een doordachte investering, verkreeg Schavye ook nog vrijstelling van rechten op ingevoerde ingrediënten : ARA, *Conseil de Finances*, nrs. 4643 & 4644. Gezien de partiële en onsystematische overlevering van gegevens in verband met de onderneming Schavye, is een bedrijfsgeschiedenis op een evenwichtige kwalitatieve en kwantitatieve basis, zie M. SCHOLLIERS, *De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw. Dossier 2. Bedrijfsgeschiedenis van de firma A. Voortman-N.V. Texas*, Brussel, 1977, voorsnog niet mogelijk.

zijn activiteiten uit van "negociant" tot fabrikant. Op bijzonder korte tijd slaagde Schavye erin om een confortabele plaats te verwerven op de katoenmarkt met als voornaamste afzetgebieden Frankrijk en Duitsland. Via een familiale investeringspolitiek kon hij die situatie tijdens het laatste decennium van de achttiende eeuw niet alleen bestendigen maar ook daadwerkelijk uitbouwen. Zo liet hij in functie van een gediversifieerde produktie in 1794 een nieuwe katoendrukkerij optrekken langs de Zenne. Het beheer van deze nieuwe fabriek vertrouwde hij toe aan zijn zoon Jean-François. In hetzelfde jaar kreeg zoon François-Petrus de gelegenheid om een "Associatie in catoenen" aan te gaan met de vooraanstaande katoenhandelaar Martin Devroom, aan wie dochter Marie-Elisabeth werd uitgehuwelijkt (18). Na de dood van François-Petrus (1795) werkte Devroom nog enkele jaren als handelaar in de binnenstad om in 1799 met de steun van P. Schavye ook een katoendrukkerij in Kuregem op te trekken.

De ontwikkelingen in de Brusselse katoenverwerkende nijverheid zaten tijdens het laatste decennium van de achttiende eeuw in een versnellingsbeweging. Naast de door de gebroeders Basse in 1790 overgenomen katoendrukkerij van Romberg, telde de Brusselse binnenstad met de katoendrukkerij van de gezusters Droeshoudt (jaar VI) op de eeuwwisseling een tweede fabriek in de betreffende veredelingssector (19). De expansiegolf had zich toen reeds goeddeels voltrokken in het Zennegebied ten westen van de binnenstad (20). Naast

(18) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19004 (akte 11). Met eindbalans van de 'associatie' (juli 1794-augustus 1795). Uit de *stamboom* van de familie Schavye (zie Bijlage 2) mag de geslotenheid van de ondernemersklasse blijken.

(19) ANF, F 12/1562. Een precieze datum ontbreekt zodat rekening moet gehouden worden met een speling tussen 22 september 1797 en 21 september 1798.

(20) Er kan niet gezegd worden dat de vestigingsmogelijkheden rond de Anderlechtse Poort onbeperkt waren. Aangezien het spoelwater, bij gebrek aan leidingwater, betrokken werd uit de rivier, mocht deze rivier geen open riool zijn. Wanneer een fabrikant oordeelde dat hij hinder ondervond van de vervuiling, veroorzaakt door een nieuwe werkplaats stroomopwaarts, kon hij protest aantekenen. Daar een duidelijke norm voor vervuiling op het einde van de achttiende eeuw nog ontbrak, moesten de verantwoordelijke instanties, ook rekening houdend met mogelijke concurrentiële naijver, op een vrij enge juridische basis een oordeel vellen. Hiervan getuigt het dossier Basse contra Vanderborcht. ARA, *Département de la Dyle* nr. P 491/3 C5 (informatie Fr. Daelemans). Zodoende waren de vestigingsmogelijkheden binnen de westelijke straal van één kilometer rond de Anderlechtse Poort op het einde van de achttiende eeuw aan een verzaagingspunt gekomen.

de fabrikanten uit de omgeving van P. Schavye hadden een aantal andere handelaars-ondernemers er hun werkplaatsen gevestigd : A. Steppé (1794), Claessens & co (1797), De Lannoy & Debacker (1797) en H. Vanderborcht (1799). Op uitzondering van Claessens & Co, door het samengaan met A. Steppé in 1799 omgevormd tot Claessens frères & co (21), was het belang van deze ondernemingen eerder beperkt tot de plaatselijke markt.

Met deze evolutie entte de 'take-off' van de Brusselse katoenverwerkende nijverheid zich, zoals in Antwerpen en Gent, op de indienne-rie. In het spoor van Karel van Lotharingen hadden de nieuwe fabrikanten begrepen dat hun produkt slechts in de markt kon liggen als het goedkoop en gediversifieerd was. Een goedkoop produktiepatroon vereiste in de eerste plaats besparingen op de aankoop van grondstoffen en de verdeling van de afgewerkte produkten. Het antwoord hierop was grootschaligheid, een optie die uitgewerkt kon worden aangezien Brussel voor aan- en afvoer van goederen geen noemenswaardige problemen mocht ondervinden. Bedrijfsorganisatorisch betekende grootschaligheid het verlaten van het klassieke atelierpatroon om via manufactures en fabrieken het arbeidsritme en het produktieritme op te drijven (22). Elke bedrijfstak moest evenwel ook beroep doen op gespecialiseerde arbeiders. Met een lange traditie van vakarbeiders bood Brussel ook hier de nodige voordelen (23). Inspeland op het textielverleden van Brussel hebben de Kuregemse katoenfabrikanten, wiens handelshuizen overigens in de binnenstad gesitueerd waren, tot diep in de negentiende eeuw zowel hun gespecialiseerde als hun niet-gespecialiseerde arbeiders nagenoeg uitslui-

(21) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 8606 (akte 48); nr. 8608 (akte 140); nr. 32997 (akte 49). In 1802 verliet Steppé de maatschappij om een associatie te kunnen aangaan met Michel van Soust.

(22) Typisch voor de nieuwe produktiewijzen was het hoge aantal arbeidskrachten dat in een gezamenlijke werkplaats instond voor de uitvoering van de verschillende fasen in de produktie. Het voordeel van een dergelijke organisatie ligt niet alleen in de besparing op de aankoop en de verdeling van de goederen, maar ook in de direkte controle op het arbeids- en produktieritme. Zie ook H. COPPEJANS-DESMEDT, "De Belgische textielnijverheid", *Handelingen van het vijfde nationaal kongres voor industriële archeologie : textiel*, Gent, 1978, pp. 25-51, p. 29.

(23) J. BAERTEN, "Politieke en economische aspecten", in J. STENGERS ed., *Brussel, groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, pp. 56-66, p. 58 en R. DE PEUTER, "De economische ontwikkeling" in id., pp. 116-129, p. 127. Omstreeks 1755 was ruim acht procent van de Brusselse bevolking rechtstreeks afhankelijk van de hoofdstedelijke functie en van de hoffunctie.

tend in de binnenstad gerekruteerd (24). Al zijn de gegevens over de werknemers voor deze periode nog schaarser dan deze over de werkgevers, toch werd er via een aantal arbeidscontracten uit 1794 een beschrijving van de werkvoorwaarden in een katoendrukkerij overgeleverd. Het betreft hier contracten die katoenfabrikant P. Schavye afsloot met jonge drukkers en graveerders, waaronder deze voor een periode van zeven jaar verbonden werden aan de katoendrukkerij (25). Deze unieke overlevering houdt verband met een staking van drukkers en graveerders. Uit een notariële akte uit 1794 blijkt dat Fr.-

(24) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 255. Brief van Schavye fils & co (28.9.1817). Uit de bevolkingstellingen van 1795, 1799, 1802, 1812 en 1816 bleek een belangrijk deel van de westkant van Brussel (tweede en derde wijk) tewerkgesteld in de textielsector. Zie ook A. COSEMANS, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van Brussel*, Brussel, 1966; A. THJJS, "Aspecten van de opkomst der textieldrukkerij als grootbedrijf te Antwerpen in de achttiende eeuw", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1971, 2, pp. 200-217, p. 213 : "De overgrote meerderheid der arbeiders op de drukkerij te Dambrugge was afkomstig uit Antwerpen, Merksem, Berchem, Deurne en Borgerhout". Alhoewel de stad de grootste wervingspool was, beriepen de fabrikanten zich hier ook op arbeiders uit de randgemeenten.

(25) ARA, *Notariaat van Brabant*, 21 akten, nr. 19001 (akten 58-59), nr. 19002 (akten 17-22. 29-36. 42-45. 52). Telkens opgedeeld in tien artikels hielden deze contracten bepalingen in over het loon maar vooral over de sancties die de werkgever kon nemen bij afwezigheid, bij gewone en 'grove' produktiefouten, wanneer het werk niet met 'neerstigheyd' werd volbracht en bij contractbreuk (250 gulden schadevergoeding). Toch ontvingen deze drukkers en graveerders een beter loon dan heel wat andere vakarbeiders. Gemiddeld verdienden ze 24 Brabantse stuivers of 4 schellingen per dag tijdens de wintermaanden (november-januari) en 28 Brabantse stuivers of 4.6 schellingen per dag tijdens de periode februari-oktober. C. VERLINDEN, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)*, Brugge, 1973, deel IV, p. 35, p. 74. Een loon van 24 stuivers had in 1794 een tegenwaarde van 12 liter tarwe (9,3 kg) of 16,5 liter rogge (11,9 kg). SAB, *Finances. Pièces à l'appui des comptes de la ville*, nr. 60. Vakarbeiders (timmerlui, molenmakers, schalieldekkingen verdienden gemiddeld 14 tot 20 stuivers per dag). Een vergelijking met bedrijfsleiders : ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 8606 (akte 48). In 1799 werd vastgesteld dat de geranten van de katoendrukkerij Claessens frères & co elk jaarlijks mochten rekenen op de som van 1.500 gulden courant. Aan 6 werkdagen per week zou dit betekenen dat deze geranten nog vier maal zoveel verdienden dan de vakarbeiders bij Schavye. Merken we ten slotte nog op dat in het begin van de negentiende eeuw de niet-gespecialiseerde arbeiders, waaronder veel vrouwen en kinderen, als dagloners betaald werden en dat deze tijdens de wintermaanden meestal werkloos waren.

P. Schavye naar Gent werd gezonden om een vergadering bij te wonen : "...soo aengande den loon als alle andere artickelen respicerende de druckers, graveerders ofte plaetsnijders hunder fabrieken ofte catoendruckerijen om bij middel van de weyse ende voorsichtige maetregelen aldaer vast te stellen, te voorcomen de dwinglandij ende samenrottinge dewelcke reets eenige druckers ende plaetsnijders hebben durven gebruyken tot den ondergang der fabrieken..." (26). Noch over de toedracht en de omvang van de staking, noch over het aantal arbeiders dat tewerkgesteld was in dit bedrijf zijn verdere details bekend.

De graad van tewerkstelling blijft overigens een onbekende tot in het begin van de negentiende eeuw (27). Eerst uit het statistisch materiaal van 1803 blijkt het arbeidsintensieve karakter van de katoenverwerkende nijverheid in het Brusselse. Op dat ogenblik zouden zowel Schavye als Basse, Droeshoudt en Claessens meer dan 200 arbeiders in dienst gehad hebben. In vergelijking met de tewerkstellingsgraad in de Gentse indiennerie, komt het belang van de activiteiten in het Brusselse nog meer tot uiting. Zo werden er in de bedrijven van de katoendrukkers uit de groep Schavye ongeveer evenveel arbeiders geteld als bij de drie voornaamste Gentse katoendrukkerijen (Voortman, Lousberghs en Devos) samen (28). Door de crisis van 1805 liep het aantal arbeiders echter terug. Gezien de partiële overlevering van het cijfermateriaal voor het Brusselse, kon deze

(26) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19002 (akte 53). De draagwijdte van deze samenkomst kon niet achterhaald worden. Het blijkt toch vast te staan dat er reeds in de achttiende eeuw belangrijke contacten waren tussen katoenfabrikanten uit Gent en Brussel.

(27) G. ADELMANN, "Quellen zur Geschichte des belgischen Baumwollgewerbes beim Übergang von der vorindustriellen zur industriellen Zeit (1760-1815)", *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het colloquium. Brussel 17-19 november 1971*, Brussel, 1972, p. 127-144.

(28) ANF, nr. F12/1562, *Toiles de coton* (Arrondissement de Bruxelles), ANF, nr. F12/1563, *Toiles de coton* (Département de l'Escaut) : "On n'a pas compris dans ce tableau un nombre assez considérable de petites imprimeurs qui existent à Gand et dans quelques autres communes...". De opgave betreft 16 bedrijven uit Gent, 1 uit Aalst, 1 uit Dendermonde en 1 uit Lokeren. Het totaal aantal arbeiders in deze bedrijven bedroeg 1993. Andere statistische vergelijkingspunten voor Vlaanderen : J. Legrelle (Antwerpen) : 276 arbeiders; De Heyder (Lier) : 100 arbeiders.

AANTAL ARBEIDERS IN DE KATOENDRUKKERIJEN VAN HET
ARRONDISSEMENT BRUSSEL

(1 vendémaire an 12 / 22 september 1803) (29)

naam	arbeiders	opmerkingen
Brussel : Basse & Dupasquier	400 à 500	
Iserebrandt	12	(gestart in 1803)
Claire Droeshoudt	225	
Anderlecht :		
Petrus Schavye	300	
Jean-François Schavye	400	
M. De Vroom-Schavye	150	
J.B. Claessens & co	230	
Van Soust / Steppé	160	
Vanderborght & co	?	(geen gegevens)
De Lannoy & Debacker	?	(geen gegevens)
Molenbeek :		
Michiels & Janssens	40	
La Vallé & co	?	(geen gegevens)
Vorst : Van Nijvel	25	
Drogenbos :		
Villiot & co	?	(niet opgenomen in ANF)
Ukkel : Bosdevex & Kalvoote	?	(niet opgenomen in ANF)
Relatief totaal	2.042	

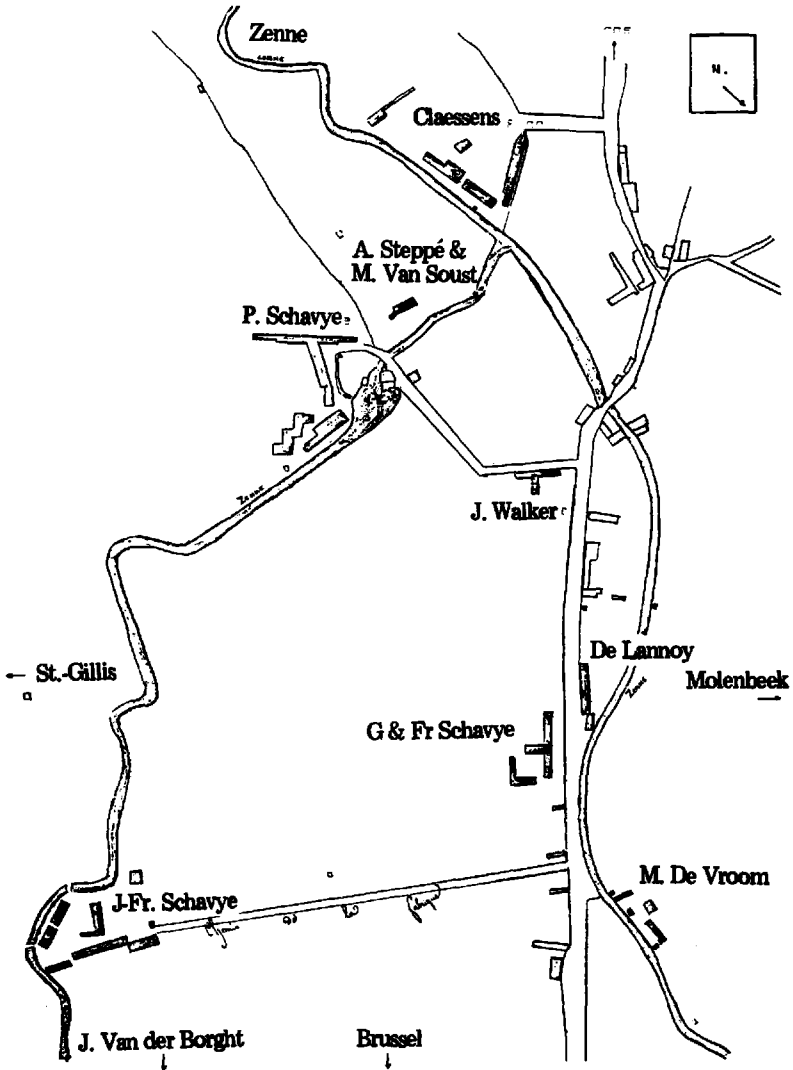
stand van zaken afgeleid worden uit een evaluatie van de productiecapaciteit bij Devroom, alsook door een vergelijking van de opgave van het arbeidersaantal bij Basse, P. Schavye en de producenten van het Scheldedepartement (30).

(29) ANF, nr. F12/1562, idem. ARA, *Préfecture de la Dyle* (Portefeuilles), nr. 1598. Brief van Romberg, op.cit. Kaart p. 751 - GAA (Dienst kadaster).

(30) ANF, nrs. F12/1562 en F12/1563 (*Etat des Manufactures de toiles peintes du Département de l'Escaut*). In de opgave voor het departement van de Dyle worden zowel cijfers geciteerd met betrekking tot de zomermaanden als tot de wintermaanden (aangeduid met een kruisje). Het verschil is zo groot omdat tijdens de wintermaanden (grosso modo van november tot en met januari) de productie om technische redenen nagenoeg stillag. Enkel zij die onder contract stonden, nagenoeg uitsluitend vakarbeiders, bleven op post.

Een vergelijking op basis van het aantal bedrukte stukken veronderstelt in principe eenzelfde maatstaf. In de statistieken van 1.1.1806 ontbreekt een nadere omschrijving, mogelijk werd dezelfde maatstaf gebruikt als voor de statistieken van

KUREGEM NAAR DAVENNE (1811)

**VERGELIJKING VAN DE PRODUKTIE IN DE INDIENNERIE
(ARROND. BRUSSEL EN SCHELDEDEPARTEMENT)
VOLGENS DE STATISTIEKEN VAN 1.1.1806**

fabrikant	Aantal arbeiders (1805)	Aantal bedrukte stukken per jaar (1805)
1. Arrondissement Brussel		
Basse & Dupasquier (Brussel)	150 à 500	14 à 16.000
Droeshoudt (Brussel)	30 (x)	15.000
P. Schavye (Kuregem)	250	15 à 20.000
J.-Fr. Schavye (Kuregem)	70 (x)	20 à 25.000
M. Devroom (Kuregem)	40 (x)	7.000 (1804) 5.000 (1805)
Claessens frères (Kuregem)	15 (x)	18 à 20.000
Van Soust/Steppé (Kuregem)	40 (x)	10 à 12.000
Hildebrandt (Brussel)	700 à 800	?
2. Scheldepartement (5.000 stukken en meer)		
	(1803)(1805)	
Van Hoorde (Gent)	80 62	5.000
Devos/Bauwens (Gent)	300 200	20.000
Voortman (Gent)	300 180	20.000
De Smet (Gent)	90 60	6.000
Lousberghs (Gent)	300 150	20.000
Clemmen (Gent)	120 60	8.000
Story (Gent)	180 106	12.000
Villiot & De Vilder (Gent)	112 64	7.000

Als voornaamste reden voor de minder goede gang van zaken gaven de fabrikanten een nefaste overheidspolitiek op : "Les droits énormes dont les marchandises sont grévées, offrant des appas trop favorables aux fraudeurs et par ce moyen les toiles imprimées de l'étranger paralysent absolument les manufactures..." (31). In tegen-

1812 (21 m of 30 el). A. THIJIS, "Schets van de ontwikkeling der katoendrukkerijen te Antwerpen (1753-1813)", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1970, 1-2, pp. 157-190, p. 183. De katoendrukkerij te Dambrugge mocht een produktie optekenen van 22.872 1/2 stuks in 1803, 15.495 stuks in 1804 en 16.503 stuks in 1805.

(31) ANF, F12/1562, "Observations", Vanderborgh en De Lannoy moesten hun bedrijfsactiviteiten staken : "Les circonstances ont fait cesser leurs travaux".

stelling tot de eerste jaren van het Franse bewind ondervonden de bedrijven ondanks de verruiming van de afzetmarkt en de modernistische overheidsfilosofie, steeds meer hinder van de uitbreiding van het concurrentiepatroon. Hun grieven waren vooral gericht tegen de te hoge belastingen, de diverse rechten, de fraude en de ingevoerde produkten uit Engeland (32). Met het Keizerlijke Decreet van 22 februari 1806, waarbij de invoer van katoenen weefsels verboden werd en met de Continentale Blokkade tegen Engeland (21 november 1806) kreeg de katoenverwerkende nijverheid, via protectionistische maatregelen, nieuwe impulsen. Toch lag de Continentale Blokkade ook aan de basis van de crisissen van 1808, 1811 en 1812 waarbij het probleem van de bevoorrading van grondstoffen centraal stond, naast de aanhoudende sluiske Engelse concurrentie.

Het aanvankelijke succes van de Continentale Blokkade vertaalde zich in de Kuregemse indiennerie met een stijging van het aantal arbeiders : 1380 arbeiders in 1807. Wanneer deze lijn doorgetrokken wordt tot in 1812 moet reeds vanaf 1808 een daling vastgesteld worden tot 782 eenheden. Na een korte herleving in 1810 viel dit aantal verder terug tot 456 in 1811, om in 1812 opnieuw toe te nemen tot 761 eenheden (33). Door deze evolutie werden de bedrijfseffectieven tegen het einde van de Franse periode herleid tot de drie bedrijven uit de groep Schavye en de katoendrukkerij van de gebroeders Claesens. De industriële hoogdagen van de Kuregemse indiennerie moeten aldus gesitueerd worden in de periode tussen 1794 en 1810.

Parallel met de uitbouw van hun industriële macht verwierven deze ambitieuze handelaars-fabrikanten ook een politieke status. Nadat

(32) ARA, *Préfecture de la Dyle* (Portefeuilles), nr. 1013. Ook Douclet-Pontécoulant, de prefect van het departement van de Dyle, drong verschillende keren bij de centrale overheid aan om passende maatregelen te treffen. ARA, *Préfecture de la Dyle* (Portefeuilles), nr. 1598. Brief van Fr. Romberg aan de prefect (24 brumaire VIII, 1799). Door de gewijzigde marktsituatie werden de Brusselse fabrikanten gedwongen hun produktie af te stemmen op grove en halffijne stoffen.

(33) ARA, *Préfecture de la Dyle* (Portefeuilles), nr. 1248 (1808 & 1811), ANF, F12/1574 (1812). De globale produktie van de Kuregemse bedrijven bedroeg voor het eerste semester 252.000 m bedrukte stof. P. VAN DEN EECK-HOUT, *Determinanten van het negentiende eeuwse sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolgingsklassen*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, VUB, 1980, deel 3, p. 11 (1807).

J.-Fr. Schavye in 1800 het burgemeesterschap van Anderlecht had geweigerd (34), werd uiteindelijk met Michel Van Soust een andere katoendrukker als burgemeester benoemd. Ook na Van Soust (1801-1812) kwam het ambt tot 1830 aan een katoenfabrikant toe. Eerst was het de beurt aan Jean-Baptiste Claessens (1812-1825) en vervolgens aan diens zoon Emmanuel (1825-1830), op dat ogenblik ook lid van de Provinciale Staten van Zuid-Brabant. De band die E. Claessens toen had met de katoennijverheid was eerder deze van administrateur dan van fabrikant, met bovendien een voorkeur voor het spinnen.

Alhoewel het industrieel spinnen en weven de interesse van sommige Brusselse katoenmiddens heeft weggedragen, kan niet beweerd worden dat deze activiteiten er echt van de grond gekomen zijn. In tegenstelling tot de indiennerie haalde de Brusselse spin- en weefnijverheid dan ook nooit de belangrijkheid van de Gentse nijverheid. Benevens de thuisnijverheid en een aantal ateliers waren de spin- en weefactiviteiten op industrieel vlak vóór 1806 beperkt tot drie bedrijven : Triest in Brussel (katoenspinnerij), Engler in Brussel (katoenweverij) en de gebroeders Guillaume en Frederic Schavye in Kuregem (katoenspinnerij-weverij). In eerste instantie werden de maatregelen uit 1806 in deze sector eveneens als stimulansen ervaren. Nieuwe investeerders daagden op : Van Hees in Sint-Joost (spinnerij), Devis in Brussel (spinnerij) en Dofignies (Dofnis) in Molenbeek (spinnerij). Met het spinnen als relatieve aantrekkingspool voor industriële investeringen, bleef het weven gedomineerd door de thuisnijverheid. Als uitzondering hierop opteerden de gebroeders Schavye voor een combinatie van spinnen en weven (35).

Guillaume en Frederic Schavye konden met de hulp van vader Petrus en broer Jean-François hun katoenspinnerij-weverij langs de Steenweg op Mons in 1804 bedrijfsklaar krijgen (36). Bij de uitbouw van de katoenspinnerij werd geopteerd zowel voor de ringspin-

(34) ARA, *Préfecture de la Dyle* (Portefeuilles), nr. 1008, Brief van Jean-François Schavye aan de prefect (1 prairial VIII). Sprekend argumenteert Schavye : "...surtout quand on dirige tout par soi-même comme je le fais", wat erop wijst dat hij eerder een fabrikant was dan een beheerder.

(35) ARA, *Préfecture de la Dyle* (id.), nr. 1248. Vermelden we volledigheidshalve dat Kuregem in de periode 1806-1810 nog een kleine weverij telde met 30 arbeiders in 1808.

(36) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19010 (akte 370), ANF F12/1562, *Filatures*. De fabriek werd opgestart op 15 fructidor van het jaar 12.

machine van Arkwright als voor de mull-jenny van Crompton (37). Vermoedelijk werden de 2 mull-jennies, met elk 648 broches voor het fijne scheringgaren en de 12 continues, met elk 96 broches voor het halfijne inslaggaren, aangedreven door paarden (38). Hetzelfde geldt voor de weverij waar het oorspronkelijk aantal van 60 weefgetouwen opgevoerd werd tot 72 in december 1805. Ondanks de combinatie spinnerij-weverij-drukkerij binnen de groep Schavye, kon er geen sprake zijn van een geïntegreerde onderneming. Einde 1805 was de produktie in de spinnerij-weverij afgestemd op bombazijn (40 machines) en "piqués" (32 machines) (39), stoffen die niet onmiddellijk in aanmerking komen voor bedrukking. Blijkbaar bood de import voor de katoendrukkers van de groep Schavye meer voordelen dan de eigen produktie, want de calicots (witte katoenen stoffen) werden aangevoerd uit Denemarken, Holland en Antwerpen (40).

Ook in de Anderlechtse katoenspinnerij-weverij was het dubbele effect van de Continentale Blokkade op korte termijn meetbaar. De produktie van gesponnen katoen werd van 138 kg per week in december 1805, opgevoerd tot 400 kg per week in 1807 (41), terwijl in dezelfde periode het aantal arbeiders in de spinnerij-weverij toenam van respectievelijk 235 eenheden tot 316 eenheden (42). Door

(37) De ringspinmachine van Arkwright (1769), ook wel throstle of continue genaamd, bood technisch minder mogelijkheden dan de mull-jenny van Crompton (1775). Nota : Brussel telde vóór 1800 reeds een mechanische spinnerij. SAB, Bevolkingsregisters, 1795, derde sectie, nrs. 566, 597, 1538... : 'Fleur à la mécanique'.

(38) ANF, F12/1562, *Filatures* (machinepark). Formele gegevens over de drijfkracht ontbreken, wel is geweten dat de familie Schavye over een ruime paardenstal kon beschikken.

(39) ANF, F12/1871, brief van G & Fr. Schavye (19.12.1805). 'Piqué' is een dichte katoenen stof die met een dubbele ketting geweven wordt (voor rokken, dekens, vesten, kragen...). Bombazijn is een gekruiste stof waarvan de inslag bestaat uit zijde of uit linnen en de schering uit katoen (voor voering en onderkleding).

(40) ANF, F12/1562, *Toiles de coton*.

(41) ANF, F12/1561, F12/1871. Met de mull-jennies werd zeer fijne draad gesponnen (van nr. 50 tot nr. 60), goed voor ca. 6 kg per dag; met de continues werd halfijne draad gesponnen (van nr. 30 tot nr. 35), goed voor 17 kg per dag — december 1805. De gegevens over de weverij zijn weinig pertinent.

(42) ANF, F12/1871. (ib.). 'Filature : 120 ouvriers; tissanderie : 115 ouvriers' (dec. 1805). ANF, F12/1562. In de statistiek van 1.1.1806 wordt een aantal van 70 arbeiders (spinnerij) en 103 arbeiders (weverij) opgenomen. Uit de opgave van de machines blijkt dat deze gegevens, eveneens vermeld in R. DEMOULIN, *Guillaume premier et la transformation économique des Provinces belges*, Liège, 1938, p. 279, teruggaan tot vóór december 1805.

de uitgebreide activiteiten van de groep Schavye werden er in de diverse werkplaatsen toen meer dan 1000 arbeiders tewerkgesteld. Hierdoor trad de groep zelfs in het voetspoor van gerenomeerde buitenlandse fabrikanten als Peel (Lancashire), Oberkampf (Jouy) en Dollfus-Mieg & co (Mulhouse). Toen de crisis vanaf 1808 toesloeg zakte dit aantal terug tot 685, om na een herleving in 1810, met alleen al 375 arbeiders in de spinnerij-weverij en ruim 300 arbeiders in de indiennerie van Jean-François, naar een nieuw minimum te vallen. Dit minimum in de groep Schavye, toen reeds omgevormd in Schavye fils & co (43) moet ondanks een daling in de katoendrukkerijen goeddeels op de rug van de spinnerij-weverij geschreven worden. De rigide crisis van 1810-1811 had het bedrijf dermate ondermijnd dat de werkplaatsen gesloten moesten worden: "Faute de Crédit et de Confiance et le peu d'avantage qu'on recueille des marchandises fabriquées qui résulte du prix excessif des matières premières ainsi que du débit peu établi et précaire." (44). De sluiting van de spinnerij-weverij Schavye was geen alleenstaand feit. Ook de katoenspinnerij van Dofignies in Molenbeek, goed voor 237 arbeidsplaatsen in 1808, kwam de crisis niet te boven.

Met het verdwijnen van de katoenspinnerij-weverij hield Frederic Schavye het ondernemersleven voor bekeken. Na de dood van Guillaume (1808) had hij het beheer alleen in handen genomen, maar na de sluiting van de onderneming verdween hij van het toneel met als laatste wapenfeit de verkoop van zijn aandeel (12/14) aan broer Jean-François (45). Deze laatste werd, aangezien ook vader Schavye een minder actieve rol wenste te spelen, de onbetwiste voorman van Schavye fils & co. Blijkbaar was Jean-François van plan om de spinnerij-weverij na de crisisperiode nieuw leven in te blazen (46), maar door zijn dood in 1812 kenden de zaken een ander beloop.

Hiermee was het spinnen van katoen niet helemaal verdwenen uit Kuregem. Niet ver van de katoendrukkerij van P. Schavye had een

(43) Door het onderhandse karakter van de oprichtingsakte bleek een juiste datering niet mogelijk. Uit de verschillende bronnen kon evenwel opgemaakt worden dat Schavye fils & co opgericht werd tussen 1808 en 1811.

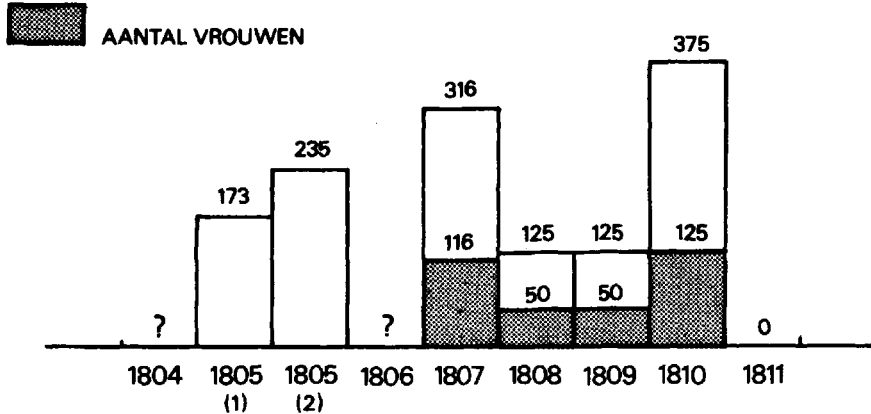
(44) ARA, *Préfecture de la Dyle* (ib.), nr. 1248; ANF, F12/1561. Brief van G. Schavye (1.5.1808).

(45) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19018 (akte 116). ARA, *Préfecture de la Dyle* (ib.), nr. 1248. In de zomer van 1811 vertrok Fr. Schavye naar de USA, kwam het jaar daarop terug en overleed in 1813.

(46) Erasamushuis (Anderlecht), *Tableau de classification des propriétés foncières*, 1812, nr. 229.

TEWERKSTELLING IN DE KATOENSPINNERIJ-WEVERIJ VAN
G. & Fr. SCHAVYE (1805-1810) (47)

zekere John Walker een aantal huizen omgebouwd tot een katoenspinnerij. Afkomstig uit de bakermat van de industriële revolutie, had Walker zich reeds rond 1786 in Brussel gevestigd (48). Samen met zijn landgenoot David Gibson vinden we hem in het begin van de negentiende eeuw terug in de werkplaatsen van het 'Atelier des Minimés', een armenwerkplaats waar ook textiel werd verwerkt. Mogelijk werd door één van beide heren de ringspinnmachine van Arkwright in België geïntroduceerd. Volgens een politierapport uit 1811 zou de eer aan Walker toekomen: 'Il fut le premier qui construisit et établit à Bruxelles (.) des métiers à filer dont il avait apporté les modèles d'Angleterre' (49). Van deze continues had hij er 9 opgesteld in de katoenspinnerij die hij vanaf 1810 betrok (50). Ondanks

(47) Alle gegevens: *Préfecture de la Dyle* (ib.), nr. 1248; ANF F12/1562 & F12/1871; aantal vrouwen voor 1805 is niet gekend.

(48) ARA, *Préfecture de la Dyle* (ib.), nr. 1248. 'Anglais: surveillance passeports'.

(49) ARA, *Préfecture de la Dyle* (Portefeuilles), nr. 1247, 'Police, Etrangers, Anglais'. H. COPPEJANS-DESMEDT, *op.cit.*, p. 36. Gibson zou als eerste de continues in België hebben ingevoerd (1803). Uit voorgaande gegevens blijkt dit niet helemaal vast te staan.

(50) ARA, *Préfecture de la Dyle* (ib.), nr. 1248. Walker maakte vermoedelijk ook gebruik van paardekracht.

de crisis van 1810-1811 slaagde Walker erin om de fabriek met 45 arbeiders draaiende te houden (51). Dit aantal bleef tot op het einde van de werkzaamheden (1830) behouden. Nadat Walker het spinnen van katoen had opgegeven legde hij zich voor de rest van zijn dagen (hij stierf in 1840) toe op het ontwerpen en verbeteren van allerlei machines (52).

2. HET PROFIEL VAN DE KATOENVERWERKENDE NIJVERHEID TIJDENS DE HOLLANDSE PERIODE (1815-1830) (53)

Toen onze gewesten door het Congres van Wenen (1815) van Frankrijk naar Nederland werden overgeheveld bracht dit in eerste instantie weinig baat bij voor de Belgische katoendrukkers. De bevoorradingsproblemen waren weliswaar opgelost maar de Engelse concurrentie laaide weer hevig op, zonder dat de bedrijven in de Zuidelijke Nederlanden konden profiteren van de Hollandse overzeese afzetgebieden. Deze ongezonde situatie was de rechtstreekse aanleiding tot de crisis van 1817 (54).

Uit protest tegen de gang van zaken besloten een aantal Brabantse notabelen, waaronder de belangrijkste Brusselse katoenfabrikanten, over te gaan tot de oprichting van een vereniging die zich tot doel stelde de buitenlandse produktie te boycotten. Deze vereniging met Franse naam, "Association patriotique pour le soutien de

(51) N. BRIAVOINNE, "Sur les inventions et perfectionnements dans l'industrie depuis la fin du XVIIIème siècle jusqu'à nos jours", *Mémoires couronnés par l'académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles*, Brussel, 1838, p. 74. GAA, *Etat des fabriques et ateliers*, z.d. (1820?). Niet geklasseerde bron.

(52) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 267.

(53) In het Rijksarchief van Den Haag werden noch onder *Ministerie van Binnenlandse Zaken : 1813-1864 / Nijverheid*, noch onder *Waterstaat 1813-1830* interessante gegevens gevonden. Vermelden we volledigheidshalve dat Portefeuille 737 van Bin. Zaken niet beschikbaar bleek (rep. 'Inzending van de tabellen van fabrieken en trafieken' e.a.). Uit I. BRUGMANS, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 's-Gravenhage, 1956, bleek dat de betreffende statistieken deels onvindbaar en deels onvolledig zijn, p. XXII-XXIII.

(54) R. DEMOULIN, *op.cit.*, p. 158. R. ROBBRECHT, *L'industrialisation de Bruxelles et de son agglomération de 1815 à 1860*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, ULB, 1960, p. 10; door de grote textielafname van de troepen in 1814 bleven de Brusselse fabrikanten van een elders barre situatie gespaard.

De katoenverwerkende nijverheid in Kuregem (1787-1830)

l'industrie nationale", nota bene opgericht op de verjaardag van Willem I (24.8.1817), kende ook navolging in het Gentse waar de katoenfabrikanten echter opvallend ondervertegenwoordigd waren (55). De oprichting van deze drukkingsgroep viel samen met een industriële enquête gepatroneerd door de overheid. Hieruit bleek nogmaals het grote ongenoegen, vooral van de katoendrukkers, die bovenop een formeel protectionisme ook sluitende wetten en een aangepast douanesysteem eisten (56).

Naast opmerkingen over de crisis bevatten de antwoorden van de fabrikanten ook concrete gegevens over produktie en tewerkstelling. Door de teruggang van de katoenverwerkende nijverheid in het Brusselsse, kon slechts één katoendrukkerij een vergelijking met de Gentse indienneerij doorstaan : Schavye fils & co, dat in volle crisis nagenoeg evenveel arbeiders tewerkstelde als Voortman in 1816 (57).

naam fabrikant	katoensector	plaats	aantal arbeiders 1817
Schavye fils & co	drukkerij	Kuregem	250
Van Hees	spinnerij	St-Joost	200
Basse	drukkerij	Brussel	150
Devis	spinnerij	Brussel	60
Claessens frères	drukkerij	Kuregem	40
katoendrukker	aantal bedrukte stoffen (25 m)		
	1816 (maart-aug.)	1817 (begin-aug.)	
Schavye fils & co	16.379	5.017 (maart-aug.)	
Basse	—	5.000	
Claessens frères	—	1.880 à 2.000	

(55) *L'observateur politique, administratif, historique et littéraire de la Belgique*, Brussel, 1817, tome 11, p. 369 e.v.

(56) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 255, diverse brieven. Idem voor de vergelijkende tabellen.

(57) J. VOORTMAN, *Des débuts de l'industrie cotonnière et les crises économiques*, Gent, 1940, p. 260-261. In 1816 waren er in Gent 30 katoenspinnerijen werkzaam (5.315 arbeiders) en 23 katoendrukkerijen (2.101 arbeiders). De belangrijkste katoendrukkerijen waren deze van Voortman (280 arb.) en Alexis (250 arb.).

De tewerkstelling in de Kuregemse indienne-rie lag in deze periode lager dan in 1811, waarbij de fabrikanten opmerkten : "Ce nombre qui était quadruple sous le Gouv. français, se réduira à rien si l'on ne prend intens des mesures efficaces." (58). Schavye fils & co wezen in hun brief op de ellendige situatie van het werkvolk : "... Une population qui aide puissamment à les consommations, qui s'éteindrait et serait perdue pour l'état, s'il n'était pourvu à son existence...". De scribent voegt er zeer sprekend aan toe : "...qui, sans les secours des fabriques, contracteront tous les vices qui naissent de l'oisiveté, se livreront aux moeurs les plus répro(u)vées, à des excès dangereux, dont le moindre de(s) maux qui résulteront de son inactivité serait celui d'accroître la masse des pauvres déjà si nombreuse, ou de devoir abandonner un sol qui lui refuse du travail et du pain...". In de rij argumenten die de fabrikanten naar voren schoven om de Hollandse bewindslieden tot actie te bewegen, misstaat deze zeker niet. De onderneming had naar eigen zeggen reeds de handen uit de mouwen gestoken door eigen werklozen te plaatsen. Sommigen konden, weliswaar tijdelijk en tegen een beduidend lager loon, aan de slag bij de openbare werken in Brussel. Anderen werden tijdelijk ingezet bij de vestingswerken van Charleroi. Toch bleef voor velen de weldadigheid en de bedelstaf een harde realiteit (59). Overigens bleek de armoede in Brussel steeds grotere afmetingen aan te nemen. Als gevolg van de stijgende werkloosheid, het dalende loon en de hoge voedselprijzen en huishuur nam het armenaantal gestadig toe (60). Aangezien het gemiddeld loon in de industrie globaal hoger lag dan in de landbouw, oefende de 'stadse' produktie ondanks de crisis nog steeds aantrekkingskracht uit op berooide landarbeiders. Door deze toevloed

(58) GAA, 'Etat des fabriques et ateliers'. Op.cit. Als reden voor de welvaart in de periode 1815-1819 gaven de fabrikanten een laconiek antwoord : 'Il n'y en avait pas'.

(59) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 255 (id.). De gebroeders Claessens hadden minder commentaar : 'Les ouvriers congédiés sont pour la plupart à charge des communes et ne vivent que d'aumônes'. In wezen was bedelen verboden maar in periodes van hongersnood of hoge werkloosheid werd een zekere tolerantie aan de dag gelegd.

(60) P. VAN DEN EECKHOUT en J. HANNES, "Sociale verhoudingen en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, deel 10, 1981, pp. 435-475, p. 467, 469. P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten...*, op.cit., deel III, p. 76 e.v.

werd de concurrentie tussen de arbeiders onderling nog aangescherpt, terwijl het aanzienlijk verschil in verdiensten in de fabrieken ook niet bevorderlijk was voor de solidariteit. Zo varieerde het loon in de Kuregemse katoendrukkerijen in 1820 van 15 cent tot 2,80 gulden (0,25 fr tot 5,88 fr) per dag (61). In de katoenspinnerij van J. Walker lagen de gemiddelde lonen per dag op 60 cent tot 1 gulden (1,26 fr tot 2,10 fr) (62). Bij de laagste looncategorie, met name de ongeschoolde dagloners waarvan het merendeel kinderen (63), kwam een crisissituatie als deze van 1817 dubbel zo hard aan. Niet alleen werden zij als eersten getroffen door de verminderde tewerkstelling, maar bovendien kregen ze ten gevolge van hun sociaal-economische status het meest te lijden onder de voortdurende prijsstijgingen.

Op een ander vlak tekende zich uit de aanslepende crisis ook de kwetsbaarheid van de Brusselse katoenfabrikanten af. Deze waren er, in tegenstelling tot hun Gentse collega's, vooraansnog niet in geslaagd om de produktiekosten structureel te drukken. Dat één van de voornaamste redenen hiervoor de afwezigheid van machinale drijfkracht was, blijkt uit de evolutie in de jaren 1820 (64) : zij die investeerden in de stoommachine zagen hun concurrentiële positie verstevigd, zij die het niet deden vergleden naar het achterplan. Daarbij dient opgemerkt dat uit hoofde van de crisis een aantal fabrikanten die zich tijdens de Franse periode met de verwerking van katoen wisten te ver-

(61) GAA, 'Etat...' (id.), accuraat vergelijkend materiaal ontbreekt. L. VARLEZ, *Les salaires dans l'industrie gantoise*, Brussel, 1901, p. 38. Het gemiddelde loon dat op dat ogenblik in Gent werd uitbetaald bedroeg 1,20 g (2,55 fr) voor volwassenen en 0,28 g (0,60 fr) voor kinderen. I. BRUGMANS, op.cit., p. 308. Na Noord-Holland en Antwerpen lagen de gemiddelde lonen in de indiennerie het hoogst in Brabant.

(62) GAA, 'Etat des fabriques et ateliers' (id.). L. VARLEZ, op.cit., p. 38. Een volwassen arbeider verdiende in Gent gemiddeld 0,60 cent per dag.

(63) Zoals bevestigd in ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 25, brief van Schavye fils & co : 'Observant que dans les ateliers d'impression d'indienne et de filature les 3/5 des ouvriers sont des enfants en bas age, des filles de 5 à 6 jusqu'à 15 et 16...'

(64) A. VAN NECK, *Histoire quantitative et développement de la Belgique*, deel II, vol. 2 *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge : 1800-1850*, Brussel, 1979, p. 119. De eerste stoommachine in Brussel werd in 1821 opgesteld in een houtmolen - p. 320 en p. 510.

rijken, in mindere of meerdere mate hun interesse in functie van een ruimere winstmarge hadden verplaatst naar de kapitaalmarkt en de financieringsmechanismen. Vandaar dat de Generale Maatschappij ter bevordering van de Nationale Industrie (de 'Société Générale'), bij haar oprichting in 1822, naast bankiers als Overman en Hagemans eveneens katoenfabrikanten als Basse, Claessens en Engler in haar rangen telde (65). Op dat ogenblik was de verhoging van de douanetarieven uit 1820 wel een beperkt succes gebleken (66), maar ook toen na een nieuwe crisis (1824-1825) de katoenfabrikanten via de "Nederlandse Handelsmaatschappij" (1824) toegang kregen tot de koloniale markten van het moederland, bleven voornoemde lieden zich engageren in de financiële wereld. Sommige katoenfabrikanten, waaronder Basse, Engler en later Caroly en Schumacher bekleedden zelfs belangrijke posten in de Generale Maatschappij en in andere financiële instellingen.

Voor de Kuregemse katoenfabrikant J.-B. Claessens is het engagement in het financieel-kapitalisme eerder beperkt gebleven. Hij hield zich bij de ondertekening van de oprichtingsakte van de Generale Maatschappij en bij het aandeelhouderschap in de Nederlandse Handelsmaatschappij. Claessens mocht op dat ogenblik reeds op een succesrijke loopbaan terugblikken. Niet alleen had hij een reputatie gevestigd als katoenfabrikant maar bovendien was hij op dat ogenblik burgemeester van Anderlecht, lid van de Staten-Generaal en bestuurslid van de Kamer van Koophandel van Brussel. In 1826 nam hij op 58-jarige leeftijd afscheid van het fabriekantenleven. Ondanks de herleving van de katoensector verkocht hij toen zijn werkplaatsen in Kuregem aan de opkomende fabrikant Henry Rey en diens broers Floribertus en Victor (67). Zoon Emmanuel Claessens stelde zich op

(65) *La Société Générale de Belgique, 1822-1922*, 1922, z.n., gedrukt bij A. Goossens (Anderlecht), p. 10 e.v.; P. SCHOLLIERS-VAN DEN EECKHOUT, *Een vertegenwoordiger...*, op.cit.

(66) Kon. Bibliotheek (Brussel), Manuscripten, 'Tableau de la situation des diverses fabriques et manufactures de Bruxelles et des environs dans la province de Brabant méridional au mois de juin 1822', nr. 18063. Met uitzondering van de katoenververijen was de toestand in 1822 nog erg problematisch. ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 258. Brief van de Kamer aan de Gouverneur (29.3.1824).

(67) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19033 (akte 65). Verkoopprijs : 300.000 Nederlandse gulden.

het einde van de jaren 1820 eerder op als beheerder dan als fabrikant. In 1829, het jaar waarin zijn vader overleed, werd hij benoemd tot administrateur van de kersverse NV Van Het Werktuigmatig Spinnen van Vlas, Hennep, Flokzijde en Andere Spinbare Stoffen, een onderneming waarvan hij overigens hoofdaandeelhouder was (68).

Helemaal anders verging het Schavye fils & co. Tegen de conjunctuurbeweging in had deze onderneming op het einde van de jaren 1810 haar slagkracht enigszins teruggevonden door haar produktie in grote mate af te stemmen op het verven van katoenen stoffen met andrianopels rood, een procédé dat door hen in België werd ingevoerd in 1816 (69). Volgens de patentbelasting van 1820 telde de katoendrukkerij op dat ogenblik 184 arbeiders, terwijl de katoenververij, opgetrokken in de vroegere werkplaatsen van J.-Fr. Schavye, reeds aan 203 arbeiders werk zou geboden hebben (70). Het succes vertaalde zich ook in een aantal onderscheidingen op de tentoonstellingen voor Nationale Nijverheid (71) en in het feit dat andere ka-

(68) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 30255 (akte 120); nr. 33665 (akte 34 e.v.). Opgericht op 24.4.1829; ontbonden op 31.10.1832. Beginkapitaal : 125.000 gulden met als voornaamste aandeelhouders : L. De Wellens (burgemeester van Brussel), F. Meeus (bankier), J. Hagemans (bankier), P. van Gobbel-schroy (Min. van Binnenlandse Zaken). Zie ook J. LAUREYSSSENS, *Industriële naamloze vennootschappen in België : 1819-1857*, Leuven, 1975, p. 497. Vermelden we nog dat Emmanuel Claessens toen ook burgemeester was van Anderlecht en lid van de Provinciale Staten van Zuid-Brabant.

(69) N. BRIAVOINNE, *op.cit.*, p. 155. Met dit procédé worden de stoffen eerst geverfd en daarna bedrukt. De grondstof voor het andrianopels rood is de gemalen wortel van de meekrapplant, later vervangen door het chemisch procédé van alizarine. De duurzaamheid van de verbinding verfstof-weefsel wordt verkregen door een bewerking met olie en aluin.

(70) ARA, *Provincie Brabant. Gemeentelijke archieven*, Anderlecht, nr. 12. 'Registre des patentables de la commune d'Anderlecht' (1820). Bij gebrek aan reeksen was een kwantitatieve evaluatie van deze bron niet mogelijk.

(71) 'RAPPORT der hoofdcommissie ter bevordering der voorwerpen van nationale nijverheid ten toon gesteld te Gent, augustus 1820', 's-Gravenhage, 1820, p. 100-101 : 'De Heeren Schavye zoon en co hebben eenige schals ingezonden die met andrianopels rood gedrukt zijn, en in teekening en schoonheid gelijk staan met hetgeen Zwitserland, in deze soort van weverij, het schoonste kan opleveren...'. 'RAPPORT... ten toon gesteld te Haarlem, juli-augustus 1825', 's-Gravenhage, 1825, p. 80.

toenfabrikanten het procédé geleidelijk overnamen. Ondanks de goede vooruitzichten in een nieuwe hausse voor de katoenhandel, zou Schavye fils & co het einde van de Hollandse periode niet halen. Afgezien van het feit dat er niet geïnvesteerd werd in de stoommachine en dat tevens de interesse voor het financieel-kapitalisme uitbleef, is de faling vooreerst het gevolg geweest van interne problemen. Een belangrijke factor hierbij waren de perikelen rond de terugbetaling van een reuzelening, in 1811 nog afgesloten door J.-Fr. Schavye (72). Onder druk van de afbetaling zag de onderneming zich in het begin van de jaren 1820 verplicht haar katoenververij te verhuuren, wat gezien haar produktiepatroon betekende dat ze een deel van haar overblijvende werkplaatsen moest ombouwen, wilde ze haar plaats op de markt behouden. Eerder dan de hypothecaire last nog langer te dragen door een andere werkplaats te verhuren, verkozen de aandeelhouders van Schavye fils & co in 1825 een aantal huizen, gronden en de bewuste werkplaats te verkopen (73). Kort daarop moest het bedrijf zware klappen incasseren op het vlak van de personalia. In 1826 overleed stamvader Petrus Schavye en in de volgende jaren ontvielen ook Jan Neef (1827), Martin Devroom (1828) en Pierre Schavye, zoon van Jean-François (1829). Tenslotte werd Schavye fils & co nog enkel rechtgehouden door Guillaume Schavye, een andere zoon van Jean-François. Deze slaagde er niet in om de onderneming in goede banen te houden en toen hem voor het jaar 1829 een lening werd geweigerd besloot hij de boeken te sluiten (74). Uit-

(72) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19025 (akte 92). De onderneming leende op 23.7.1811 de som van 300.000 fr bij de Zwitserse katoenfabrikant Baron Jacques-Louis De Pourtales (Neuchâtel).

(73) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 19025 (akte 92); nr. 16289 (akte 64); nr. 16290 (akte 36). Na het overlijden van J.-L. De Pourtales eisten de erfgenamen het strikt navolgen van de betalingstermijn en belastten de Brusselse bankier Henri Overman in 1818 met de vordering. Het bedrijf kon niet betalen en vroeg uitstel : 'Par circonstances difficiles dans les quelles se sont trouvées les manufactures en général, la dite maison Schavye fils & co a besoin de nouveaux delais pour acquitter ladite redevance'. Overman gaat akkoord mits een rente van 5% per jaar vanaf 1818 (hoeveel de vorige rente bedroeg werd niet gemeld, maar deze moet erg laag gelegen hebben aangezien ze in 1818 slechts opgelopen was tot 3.256 fr). Het blijft vooralsnog een raadsel waarom dit relatief goed lopend bedrijf er niet in geslaagd is haar schuldenlast weg te werken. Mogelijk werd het bedrijf verlamd door verschillende belangenconflicten binnen de groep.

(74) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 310.

eindelijk werd de inboedel op 21 en 22 december 1829 openbaar verkocht, waarna de oude fabriek naast de schorsmolen van Speeckaert hetzelfde lot onderging op 29 januari 1832 (75). In handen van Jacobus Eloy bleven deze werkplaatsen voorbestemd voor de katoenverwerkende nijverheid (tot in 1919), zij het in meer bescheiden verhoudingen. De overige werkplaatsen kwamen in handen van J. De Leemans, schoonzoon van Martin Devroom, en van Henri Schumacher (Generale Maatschappij). Het roemloze einde stuurde Schavye fils & co in de vergetelheid. Zelfs N. Briavoinne, een anders zo minutieuze verslaggever van het industrieel groeiproces in België, had in 1838 nagenoeg geen oog meer voor de historie van de onderneming.

De enige Schavye die aan de vooravond van de Belgische revolutie nog werkzaam was in de katoenverwerkende nijverheid was François Schavye, zoon van Ernest Schavye en neef van stamvader Petrus Schavye. Hij was in 1830 directeur van de katoendrukkerij van Nicolaas Verhulst. Deze Verhulst zou vanaf 1822 werkzaam geweest zijn in de vroegere gebouwen van H. Vanderborght (76), waar hij de klassieke methode van het veldbleken zou vervangen hebben door het gebruik van bleekwater. Volgens een rapport van de Kamer van Koophandel van Brussel kon Verhulst wel eens de eerste fabrikant in België geweest zijn die een dergelijke methode toepaste: 'Deze fabriek is hier te lande het eenige gesticht van dien aard, niet te Brussel zelfs bestaan er andere waar men zich van dezelve bewerkingswijze bedient, wij bedoelen de bleekerij bij middel van het chlorium welke compositie echter door de Heer Verhulst vervaardigd wordt...' (77). Verhulst wist zo de produktiekosten te drukken zon-

(75) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 16294 (akte 306); nr. 36635 (akte 30). Na het verdwijnen van Schavye fils & co bleek duidelijk dat de groep in twee interessesferen leefde. Guillaume Schavye, in ARA, *Inventaire Stassart (Correspondance)*, nr. 1724, aangeduid als G. Schavye-Rutty — 'homme de lettre' — (na 1840), leunde samen met zijn moeder en zijn zussen Louise en Cathérine, beiden gehuwd met een minder gekende Parijse kunstschilder, aan bij de mondaine wereld. De dochters van Petrus Schavye bleven zich daarentegen in het fabrikantenmilieu bewegen.

(76) ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 30492 (akte 127); nr. 19131 (akte 34 e.v.). Verhulst huurde de werkplaatsen van 1822 tot 1829; in 1829 werd hij eigenaar.

(77) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nr. 260. Rapport naar aanleiding van een aanvraag van Verhulst om vrijgesteld te worden van accijnzen op zout '...omtrent 2000 ponden 's jaars' (7.3.1826). De voordelen van het che-

der in de produktie de machinale drijfkracht in te bouwen. Eerder als achtergrondfiguur bleef deze katoenfabrikant tot 1836 werkzaam in Kuregem. Na zijn werplaatsen te hebben verkocht verhuisde Verhulst naar Ukkel waar hij samen met John Wilson een katoendrukkerij leidde.

Een andere belangrijke fabrikant die in de jaren 1820 boven het lot van anonieme handelaars-fabrikanten (78) uitklom was Jean-François Van Hoegaerden. Evenals P. Schavye wist deze zoon van een herbergier zich op korte tijd, waarschijnlijk met de hulp van schoonvader Martin Devroom en schoonbroer Nicolaas Verhulst, in het milieu op te werken. Deze familiebanden waren hem ook dienstig toen hij de fabriek van J.-Fr. Schavye overnam en aldus een sociale promotie maakte van handelaar tot handelaar-fabrikant. Belangrijk in de Brusselsche bedrijfsgeschiedenis is het feit dat hij als eerste katoenfabrikant een stoommachine in zijn fabriek liet installeren. Van Hoegaerden had de katoenververij-drukkerij van Schavye laten ombouwen tot een katoenspinnerij-ververij met 20 mull-jennies, 36 kaardmachines, 1 moulinet en 4 rekbanken. In 1825, het jaar dat hij eigenaar werd van de gebouwen, liet hij een stoommachine plaatsen van 12 pk (79). Met enige vertraging werd het ook de katoendrukkers duidelijk dat de stoommachine hen dienstig kon zijn. Henry Rey had in 1828 een stoommachine van 8 pk gekocht om de drukcilinders (gegraveerde

misch bleken zijn drieërlei : er kan tijdens de wintermaanden gewerkt worden, men heeft geen bleekweide meer nodig en het bleken zelf wordt van drie à vier weken teruggebracht tot twee à drie dagen. Het meest gekende procédé is dat van de Fransman Javelle (1792 — onderchlorigzure alkaliën). Wanneer en door wie het chloorprocédé in België werd ingevoerd is niet geweten. De Belg Ernest Solvay gaf met zijn uitvinding van ammoniaksoda (1861) wel het definitieve sein tot verdwijning van het veldbleken. ARA, *Notariaat van Brabant*, nr. 31541 (akte 331).

(78) Minder belangrijke fabrikanten waren toen J.-B. Langpaep, G. Langenbroeck, L. Pelsener, J. Orts, A. Sachman en Ch. Lesprit. Deze laatste huurde voor de produktie zelfs een deel af van de fabriek van Rey. Dan was er ook nog de fabriek voor wasdoek (verniste katoenen weefsels) van Louis Jorez, opgericht in 1809. Met 14 arbeiders in 1820 breidde het bedrijf gestadig uit, vooral nadat het in 1829 als eerste in België begon met de produktie van doorschijnende rolgordijnen in wasdoek. N. BRIAVOINNE, *De l'industrie en Belgique, cause de décadence et de prospérité, sa situation actuelle*, Brussel, 1839, dl. 2, p. 44.

(79) *Journal d'agriculture, d'économie rurale et des manufactures du Royaume des Pays-Bas*, Brussel, 1825, deel 2, p. 53. Producent van de machine : Wasseige uit Liège (geen atm. aangegeven).

cylinders waarmee de gekleurde motieven in een continue beweging op de stof werden aangebracht) aan te drijven (80) terwijl in hetzelfde jaar de Molenbeekse fabrikant Théodore Prévinaire, in associatie met Dieudonné Seny, de toestemming kreeg van de Bestendige Deputatie om in zijn nieuwbouw, een katoendrukkerij-ververij stroomopwaarts naast Rey, een 'stoomwerktuig' te installeren (81).

Konden de fabrikanten met hun stoommachine de produktiekosten drukken en zo ook de winstmarges verhogen, voor de arbeiders dreigde het doembeeld van de werkloosheid. Op de achtergrond van de Parijse julirevolutie leidde deze wrevel, aangewakkerd door de forse stijging van de broodprijs, tot de aanzet van de Belgische revolutie. Evenals in Manchester liep het protest in Brussel op 26.8.1830 uit op zware ongeregelheden waarbij een aantal stoommachines er moesten aan geloven. Benevens Basse (Brussel), Wilson (Ukkel) en Bosdevex & Bal (Vorst) behoorde ook Rey tot de onfortuinlijke fabrikanten waarvan de fabriek die dag gedeeltelijk vernield of geplunderd werd. Waarom dit gewelddadig protest, waarvan de meeste vertolkers indiennerie-arbeiders waren (82), gericht was tegen deze fabrikanten terwijl anderen met een vergelijkbare installatie ongemoeid werden gelaten, blijft vooralsnog moeilijk te bepalen aangezien de

(80) SAB, *Modern Archief. Fonds des Finances*, nr. 74, 'Pillages et dévastations' (Rey). Producent van de machine : Cockerill uit Seraing. In 1829 liet Rey de machine door Tassin (Liège) aanpassen tot 12 pk met een stoomketel van 6 atmosfeer.

(81) ARA, *Provinciaal Bestuur Brabant. 'Registre aux arrêtés de la Députation Permanente'*, nr. 444, 'Mines, usines minéralurgiques, machines à vapeur', Brussel, 1842, p. 120. De machine (14 pk, ? atm. — Tassin) zou in 1830 in werking gesteld zijn.

De laattijdige doorbraak van de machinale drijfkracht leidde niet onmiddellijk naar een uitbouw van het vermogenpark. Pas in de jaren 1850 nam het aantal pk gevoelig toe, nadat voor de Kuregemse industrie in 1846 slechts 7 stoommachines werden geteld met een totaalcapaciteit van minder dan 70 pk.

(82) SAB, *Modern Archief. Fonds des Finances*, nr. 74 'Pillages et dévastations', 'Extrait des minutes exposées au Greffe du Tribunal de première instance séant à Bruxelles'. M. BOLOGNE, *L'Insurrection prolétarienne de 1830 en Belgique*, Brussel, 1929, p. 20 : '...un certain Schavye jouissait d'une grande influence dans la capitale, du fait de sa participation à l'insurrection de Paris...'. De mogelijke band van deze Schavye met de gelijknamige katoenfabrikanten is vooralsnog niet duidelijk. 'Il disposait de la population ouvrière et particulièrement des ouvriers imprimeurs...'. Uit de processtukken blijkt het wel om *katoendrukkers* te gaan. Voor een studie over de plunderingen in Brussel zelf zie J. GILISSEN, "Un proces de pillages à Bruxelles", *Mélanges offerts à G. Jacquemijns*, Brussel, 1968, p. 317-345. Zie ook bijlage 1.

voorbedachte rade die blijkt uit de processtukken niet afgewogen kan worden tegenover vergelijkend materiaal als de loonmarges in de betreffende bedrijven. Voor de Brusselse burgerij, wiens statig patriotisme zowel inhoudelijk als vormelijk schrill in contrast stond met de existentiële opstandigheid van een deel van het fabrieksproletariaat, moest er ingegrepen worden. In eerste instantie werd een Burgerwacht opgericht (27.8.1830) terwijl de rechtbanken in het nieuwe België de protagonisten van de opstandige beweging van 26 augustus 1830 tot zware gevangenisstraffen veroordeelden.

De katoenfabrikanten behoorden tot dat deel van de burgerij dat de onafhankelijkheid van België minder goed bejegende. Met het verlies van een belangrijke afzetmarkt voor ogen trokken sommigen naar Nederland (83), terwijl anderen zich verplicht zagen in te tekenen op goedkope leningen bij de Generale Maatschappij (84). Op een ogenblik dat de impact van het financieel-kapitalisme in het post-revolutionaire België groter werd, wijzigde zich ook de industriële kaart van Brussel. Met katoenverwerkende bedrijven in onder meer Molenbeek, Sint-Gillis, Vorst, Ukkel en Ruisbroek, was het Zennegebied rond de Anderlechtse Poort niet langer meer het uitgelezen katoencentrum. Daarnaast wonnen in de Brusselse regio andere industrietakken, waaronder vooral de lederverwerking, de chemische nijverheid en de machinebouw, aan belang. Deze trend zette zich ook door in Kuregem, waar de katoenverwerkende nijverheid geleidelijk plaats moest ruimen voor de wolverwerkende nijverheid (85), terwijl de uitbouw van voornoemde bedrijfstakken zich ook hier in de loop van de negentiende eeuw liet gelden. Hierdoor situeerde de Brusselse katoenverwerkende nijverheid zich in haar evolutie tussen de abrupte verdwijning in het Antwerpse (86) en de verdere uitbouw in het Gentse.

(83) W. KROESE, "De invloed vanuit België op de ontwikkeling van de West-nederlandse textielindustrie", *Handelingen...*, *op.cit.*, p. 127-136; o.a. Th. Prévinair, katoenfabrikant (Molenbeek en Kuregem) en burgemeester van Molenbeek.

(84) ARA, *Kamer van Koophandel van Brussel*, nrs. 302, 307, 309, 314.

(85) Ph. BEKE, *Sociaal-ekonomische aspecten van de industriële ontplooiing in de Anderlechtse deelgemeente Kuregem (1790-1879)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, 1980, p. 164-165.

(86) A. THIJS, *Van "werkwinkel"...*, *op.cit.*, deel I, band 2, p. 302 : 'De katoendrukkerij die in de tweede helft van de achttiende eeuw in de Scheldestad een waar hoogtepunt beleefde, is uiteindelijk teloorgegaan omdat ze, na enige tijd, geen gelijke tred meer hield met de technische ontwikkeling die zich in andere buitenlandse centra voltrok'. A. THIJS, *Schets...*, *op.cit.*, p. 183; vanaf

In de context van de Belgische industriële revolutie nam de katoenverwerkende nijverheid in het Brusselse aldus een bijzondere plaats in. Gegroeid uit de interessesfeer van Karel van Lotharingen was de 'take-off' van de Brusselse industrialisering, op het einde van de achttiende eeuw geënt op de indienneserie, een bedrijfstak die uit technisch-economische overwegingen geconcentreerd was in het Zennegebied rond de Anderlechtse Poort. Met als meest opvallende figuur Petrus Schavye, een vakarbeider die het tot succesrijk fabrikant bracht, slaagden deze ambitieuze handelaars-ondernemers er zelfs in om tijdens de Franse overheersing een belangrijk deel van de markt te veroveren. Met de komst van de spin- en weefnijverheid werd het geografisch kader doorbroken, zonder dat in deze sector de Gentse industrie naar de kroon werd gestoken. De concurrentiepositie van de Brusselse indienneserie was daarenboven fel verzwakt na de diverse crisissen tussen 1810 en 1825, voornamelijk omdat de fabrikanten zich tot op dat ogenblik niet hadden geëngageerd in de investering van een produktiekostenbesparende stoommachine. Door deze gang van zaken verdwenen een aantal fabrikanten uit de eerste generatie nog vóór 1830 van het toneel, terwijl anderen zich nadrukkelijker inlieten met meer winstgevende sectoren, vooral in de wereld van het financieel-kapitalisme.

Aansluitend op de reeds gekende facetten van de industriële ontplooiing kan er met een studie van de industrialisering van de Zennevallei een nieuwe en belangrijke dimensie gegeven worden aan de kwalitatieve en kwantitatieve studie van de diverse stappen in de industrialisering van België (87). Daar het sociaal-economisch bronnenmateriaal, dat in de loop van de negentiende eeuw nauwkeuriger werd verzameld, ook vollediger werd overgeleverd, kan in deze optiek de maatschappelijke ontwikkeling van Brussel, met inbegrip van

1813 lag alle activiteit in Antwerpen stil. De katoendrukker Th. Van Campen bij voorbeeld, diende zich in 1815 als brouwer aan om in 1819 een suikerraffinaderij te beginnen.

(87) Project ingediend door het *Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis* (VUB) : "De Zennevallei" (nr. 12171-1981), door de bevoegde instanties als BTK-project verworpen.

specifieke elementen als taal (88), hoofdstedelijke functie en wooncultuur (89), indringender benaderd worden.

(88) Hierbij dient het belang aangeduid van het *Centrum voor interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden* (VUB). In *Taal en Sociale Integratie I* (1978), schreef E. WITTE, p. V : "Een eerste opzet van het V.U.B.-team was (...) valabele en meetbare gegevens verzamelen over de wijze waarop verschillende taalsystemen gehanteerd werden in Brussel van de 18de eeuw tot heden".

(89) De bijzondere plaats die in Brussel voorbehouden werd voor politieke, financiële en administratieve activiteiten droeg bij tot een specifieke wooncultuur onder meer als belangrijk centrum van de Art Nouveau, alsook tot een zeer uitgesproken opdeling van de woongebieden volgens de sociale status.

BIJLAGE 1 :

**LE COURRIER 23.4.1831 (p. 1)
"Incendies et pillages du 26.8.1830"**

Acte d'accusation à charge de Jacques Huygens, Philippe de Loo, Josse Janssens, Nicolas Fontaine et consorts, prévenus de pillages, incendies et tentatives de meurtre, commis à Bruxelles et dans les environs, le 26 août 1830.

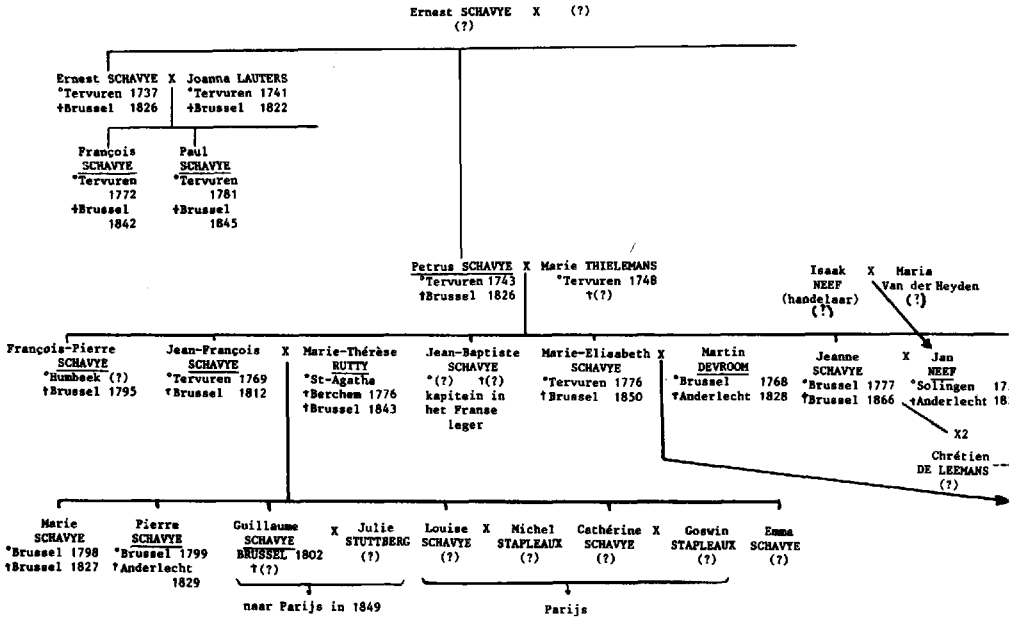
Le 26 août 1830, vers sept heures et demie du matin, les nommés Joseph Hellinckx et Pierre de Verver, se présentèrent à la fabrique de M. Verhulst-Van Hoegaerden, hors de la porte d'Anderlecht, près de Bruxelles, et demandèrent que les ouvriers de cette fabrique abandonnassent leur ouvrage, et qu'ils vinrent avec eux. M. François Schavye, directeur de la fabrique, s'opposa à cette demande; mais environs une heure après, plus de 500 personnes, armées et non-armées revinrent à la charge, et alors, quelques ouvriers de M. Verhulst les suivirent; d'autres en beaucoup plus grand nombre prirent la fuite. La bande manifestant l'intention de détruire les fabriques de M. Antoine Rey à Cureghem et M. Frédéric Basse à Bruxelles.

Cette bande se porta directement sur la première de des fabriques où elle arriva vers dix heures du matin. L'un des employés, le sieur Louis Ferdinand Gendarme, voulut exhorter la bande à se retirer, mais, pour toute réponse, le nommé Janssens lui appliqua un soufflet et en un instant la cour fut envahie.

Le nommé Huyghens, armé d'un bâton, Philippe de Loo, le prévenu Janssens, Pierre de Verver, armé d'une hache, et d'autres se dirigèrent vers la chambre aux rouleaux : tout y fut brisé et détruit. Deverver à lui seul, brisa dans une seule place, pour 10.000 fr de gravures en cuivre.

BIJLAGE 2 :

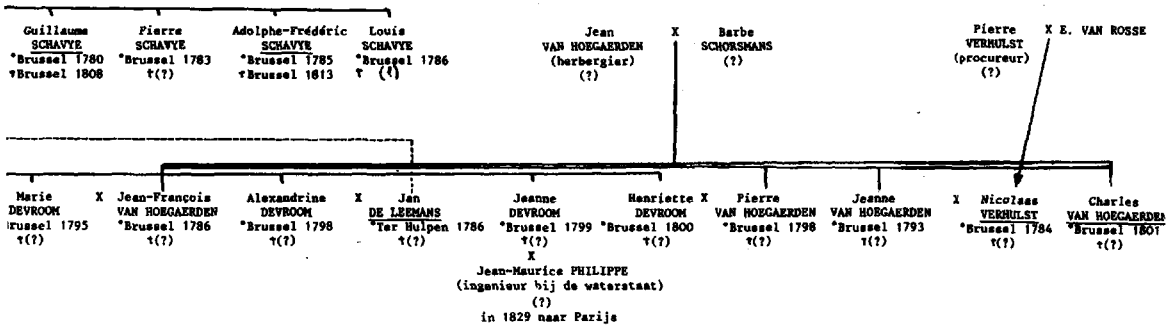
STAMBOOM VAN DE

De katoenverwerkende nijverheid in Kuregem (1787-1830)

FAMILIE SCHAVYE

_____ katoenfabrikanten of beheerders

**ASPECTS DE L'INDUSTRIALISATION DANS LA REGION
BRUXELLOISE : UN ASPECT DE L'INDUSTRIE COTONNIERE A
KUREGEM (Anderlecht) : 1787-1830**

par
Philippe BEKE

RESUME

Dans le contexte de la révolution industrielle en Belgique, la position de l'industrie bruxelloise n'a pas encore tout à fait été délimitée, principalement à cause du manque de sources adéquates, du moins pour la période antérieure à 1830. A travers des documents à valeur qualitative, Bruxelles s'est néanmoins révélée non seulement centre financier, mais aussi comme région industrielle. Le 'take-off' de la première révolution industrielle s'est manifesté dans le secteur de l'industrie cotonnière. Favorisée par le gouverneur autrichien, Charles de Lorraine, cette industrie, concentrée autour de la Porte d'Anderlecht, représentait à l'époque française une importante partie de la production de l'indienne flamande. Néanmoins les ambitieux marchands-entrepreneurs, avec entre autres Petrus Schayve, un ouvrier spécialisé qui a profité d'une promotion socio-économique importante, ne sont pas arrivés au même essor dans le domaine de la filature et du tissage. Après les différentes crises entre 1810 et 1825, les imprimeries sur coton ont même perdu leur prédominance face à l'industrie gantoise, principalement du fait que ces entreprises par manque de conviction n'ont pas eu le réflexe d'investir dans la machine à vapeur. Vers 1830 la plupart des fabricants de la première génération avaient disparu ou bien s'étaient engagés dans des activités plus rentables, entre autres dans le capitalisme financier.

La grande majorité des ouvriers qui étaient employés dans les fabriques de Kuregem furent des habitants de la ville. Avec des salaires élevés pendant la période d'expansion, cette partie de la population voyait son niveau de vie se dégrader durant les différentes crises. Lorsqu'à la fin de la deuxième décennie divers fabricants décidaient toute de même d'installer une machine à vapeur, ce prolétariat industriel se sentant menacé par cette nouvelle technique, détruit la plupart des machines des imprimeries sur coton le 26 août 1830, une date qui fût aussi inscrite dans la révolution belge.

**ASPECTS OF THE INDUSTRIALISATION PROCESS IN BRUSSELS :
A SURVEY OF THE COTTON INDUSTRY IN KUREGEM (Ander-
lecht) : 1787-1830**

by
Philippe BEKE

SUMMARY

The position of Brussels has not yet been clearly defined within the context of the Belgian industrial revolution. Yet it can not be denied that during the

RESUME - SUMMARY

second half of the eighteenth century industrial activities took place. The 'take-off' of the industrialisation was given its first impulse under patronage of the Austrian governor, Charles of Lorraine, who was responsible for the creation of a cotton printing 'atelier' near Brussels. During the French period (1795-1815) ambitious merchant entrepreneurs, including Petrus Schavye, a skilled labourer who achieved remarkable upward social mobility, managed to conquer an important part of the continental market. While cotton printing was concentrated in the west of Brussels (especially in Kuregem), spinning and weaving were spread over a much larger area. In contrast with the evolution of the latter in Ghent, there was no subsequent development of any consequence. After different crises between 1810 and 1825 the cotton printers also fell behind manufacturers of Ghent, mainly because of their lack of investment in steam-driven equipment which was necessary for reducing production costs. Consequently, several manufacturers had disappeared by 1830 or switched to more profitable activities, especially in the area of financial capitalism.

Most of the Kuregem factory workers were at that time inhabitants of the capital. Although they were well off during the period of expansion, a large number of them suffered severely from the later recession in the cotton industry. When after 1825 manufacturers did invest in steam equipment, the recently emerged industrial proletariat, expressed its impotence in the face of new technology by destroying several steamdriven machines on 26 August 1830.

Philippe Beke, E. De Thibaultlaan 39, 1040 Etterbeek